

‘Ο ποιητής ‘Αλέξανδρος Σούτσος και ἡ κλίση του στὴν ἱστοριογραφία

“Όταν ἀναφερόμαστε στὸν ποιητὴ ‘Αλέξανδρο Σούτσο, τὸν ἀρχηγὸ τῆς ἀθηναϊκῆς σχολῆς ὅπως ἔχει ἐπικρατήσῃ νὰ ἀποκαλεῖται, φυσικὸ εἶναι ἡ σκέψη μας νὰ πηγαίνει πάντοτε στὸ πλούσιο ποιητικὸ του ἔργο, στὶς πολιτικὲς του κωμωδίες ἢ ἀκόμα στὶς δημοσιογραφικὲς του ἐπιδόσεις. Σπανιότατα, ὅμως, στὶς ἱστοριογραφικὲς του ἐνασχολήσεις, εἴτε αὐτὲς παρουσιάζονται ὑπὸ μορφή ἐνὸς συνθετικοῦ ἔργου μὲ τὸ ὅποιο ἐγκαινιάσε τὴ συγγραφικὴ του παρουσία εἴτε ὡς μεγάλες ὑποσημειώσεις στὰ ποιητικά του κείμενα ἢ, τέλος, ὡς μέρος τοῦ μοναδικοῦ του μυθιστορήματος ‘Ο ‘Εξόριστος, ὅπου πολλὲς σελίδες τῆς ἀφήγησῃς ἔχουν συχνὰ ἱστοριογραφικὸ χαρακτήρα. Αὐτὴν τὴν πλευρὰ τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς τοῦ ‘Αλ. Σούτσου, αὐτὰ τὰ ἐνδιαφέροντα καὶ τὶς ἐπιδιώξεις θὰ προσπαθῆσω νὰ φωτίσω σήμερα, σὲ μιὰ πρώτη προσέγγιση μιᾶς ἀναλυτικότερης ἐργασίας πού ἐτοιμάζω μὲ ἀντικείμενο τὴ διαχρονικὴ θεώρηση τῆς ἱστοριογραφικῆς του κλίσεως. Κλίση πού δὲν ἐφθασε τελικὰ σὲ συνολικὸ καὶ ὀλοκληρωμένον σχῆμα στὴ δημοσιότητα, ὥστε νὰ καταλάβει κάποια θέση στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία τοῦ 19ου αἰώνα. Οἱ προβληματισμοὶ ὑπῆρχαν, οἱ προσπάθειες ἔγιναν, ἀλλὰ ὁ στόχος δὲν μπόρεσε νὰ ἐπιτευχθεῖ. “Ο,τι μᾶς εἶναι γνωστὸ, παρέμεινε σὲ ἀποσπασματικὴ μορφή.

«Ἀντικείμενο τῆς Αἰσθητικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς ‘Ιστορίας», ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνει ὁ Κωστής Παλαμάς,¹ ὁ ποιητὴς Σούτσος μπορεῖ νὰ λεχθεῖ, χωρὶς νὰ ἐκληφθεῖ ὡς παραδοξολογία, ὅτι καὶ συνείδηση εἶχε τοῦ γεγονότος αὐτοῦ—φροντίζει τακτικὰ νὰ χρονολογεῖ τὶς σκέψεις καὶ τὶς πράξεις του²— ἀλλὰ καὶ, ἐν πολλοῖς, ἀντικείμενό του εἶχε τὴν ‘Ιστορία· μὲ διαφοροτικὴ, ὥστόσο, ὀπτικὴ καὶ ἄλλους στόχους στὰ νεανικὰ του χρόνια ἀπ’ ὅ,τι στὴν προχωρημένη ἡλικία. ‘Ενημέρωση καὶ μαρτυ-

1. Πβ. τὸ παράθεμα στοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, «‘Ο ‘Αλέξανδρος Σούτσος ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς ἐποχῆς του», στὸν τόμο ‘Ελληνικὸς Ρωμαντισμὸς, ‘Αθήνα, ‘Ερμῆς, 1982, σ. 254.

2. ‘Ο Σούτσος σημειώνει πάντοτε, σὲ κάθε πολιτικὴ του σάτιρα, τὴ χρονικὴ στιγμή τῆς σύνθεσῃς καὶ κυκλοφορίας τῆς.

ρίες ἐπιθυμεί νὰ προσφέρει στὴν ἀρχή· καλλιέργεια τῆς ἱστορικῆς συνείδησης φαίνεται νὰ ἐπιδιώκει ἀργότερα, ἀκόμα καὶ μὲ τὶς ἐκτενεῖς ποιητικές του συνθέσεις. Γνωρίσματα ποῦ συνδέουν ἄνετα τὸ κλίμα τοῦ διαφωτισμοῦ ἀπ' ὅπου προερχόταν μὲ τὸ πνεῦμα καὶ τὸ κίνημα τοῦ ρομαντισμοῦ ποῦ γρήγορα τὸν συνεπῆρε.

Ἡ ἀνάγνωση τοῦ «λυρικοῦ αὐτοῦ Ποιηματίου», σημειώνει στὰ 1845 ὁ Σοῦτσος γιὰ τὸ *Ποιητικὸν Χαρτοφυλάκιόν* του, «θέλει σ' ἐμπνεύσει τὸν πόθον τοῦ νὰ σπουδάσης τὴν ἱστορίαν τῶν προγόνων σου, ἢ περινοια τῶν ὁποίων ἐφώτισεν ἀενάως τὴν ἀνθρωπότητα». Γιατὶ ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας προσφέρει, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ὅπως ἐπισημαίνει στὴ συνέχεια, ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα κατὰ τοῦ αὐτοχθονισμοῦ, ποῦ ἀπειλεῖ νὰ κόψει τὴν «μεγάλῃ καὶ ἀδιάσπαστον ἄλυσιν τῆς συνενώσεως τῶν Ἑλλήνων». ³ Ἡ ἀνάγκη νὰ μελετηθεῖ ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία εἶναι ἓνα ἐπιτακτικὸ ἔθνικὸ αἶτημα γιὰ αὐτογνωσία, γιὰ αὐτοσυνειδησία ποῦ σφραγίζει τὴν ἰδεολογία τῆς ἐποχῆς. Ὁ Σοῦτσος εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐκφραστὲς τοῦ αἰτήματος, ἀλλὰ ταυτόχρονα αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη ἢ καὶ φιλοδοξεῖ νὰ συντελέσει στὴ διαμόρφωση τῆς ἱστοριολογικῆς θεωρίας. «Ὅς μὴν ξεχνᾶμε τὶς πρώιμες —σὲ σχέση μὲ τὸ μετέπειτα τρίσημο σχῆμα τῆς ἱστορίας ποῦ ἐπικράτησε—, στὸ ἴδιο αὐτὸ *Ποιητικὸν Χαρτοφυλάκιον* τοῦ 1845, ἀναφορὲς του στὸ Βυζάντιο καὶ τοὺς τελευταίους Παλαιολόγους καὶ τὶς ἐκτενεῖς ὑποσημειώσεις του, ὅπου ἐπεξηγεῖ τὰ νοήματα τῶν στίχων του καὶ βρῖσκει τὴν εὐκαιρία νὰ διατυπώσει ἀπόψεις καὶ συνάμα νὰ «ἱστοριογραφήσει»: «Τὴν ἀπὸ συστάσεως μέχρι καταλύσεως τῆς ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας μεγάλῃν περίοδον ἀνέφερα διεξοδικώτερον ἴσως τοῦ δέοντος εἰς τὸ προκειμένον Ποιημάτιον, ἐπειδὴ ὅλοι σήμερον οἱ λόγοι τοῦ περὶ τὰς Ἀθήνας συστρεφομένου ἐλαχίστου ἡμῶν Κράτους ἐξυμνοῦσι μόνον νίκας κατὰ Περσῶν καὶ Ἀκαδημίας Πλατῶνων, ἀγνοοῦντες ἢ λησμονοῦντες τὴν μεταγενεστέρην δόξαν τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει αὐτοκρατορεῦσαντος ἑλληνικοῦ ἔθνους, τὸ ὅποιον καὶ τὸ θρησκειμα τοῦ Χριστοῦ διηρημένυσεν, ἐσχολίασε καὶ διέχυσεν εἰς τὴν τότε βάρβαρον Εὐρώπην καὶ τοὺς νόμους καὶ τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰς τέχνας του μετωχέτουςεν εἰς αὐτὴν διὰ τῶν πεπαιδευμένων ἀνδρῶν του».⁴

Μὲ ἀνάλογο ὑπομνηματισμὸ συνεχίζει καὶ γιὰ τοὺς στίχους του ποῦ ἀναφέρονται στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τοὺς ἀγῶνες τῶν ἀρ-

3. *Ποιητικὸν Χαρτοφυλάκιον* Ἀλεξάνδρου Σούτσου, Ἐν Ἀθήναις 1945, σ. 38-39.

4. *Αὐτ.*, σ. 29.

ματολῶν, ἐπισημαίνοντας ὅτι μνημονεύει στίς σημειώσεις βιογραφικὲς καὶ ἄλλες πληροφορίες γιὰ τοὺς προμάχους τοῦ Γένους ἐπειδὴ κρίνει «ἀναγκαῖον νὰ γνωρίζῃ ὁ λαὸς τὴν ἱστορίαν του». Μοτίβου, συχνὰ ἐπαναλαμβανόμενου, ὅπως βλέπουμε, ποὺ δίνει ταυτόχρονα καὶ τὸ στίγμα τῆς συγγραφικῆς του πορείας. Λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1850, μὲ τὸ ἐπικολυρικό του ποίημα *Ἡ Τουρκομάχος Ἑλλάς*, ὁ Σουτσοῦς θὰ ὑμνήσῃ τὸν Ἀγῶνα καὶ μὲ ἐνθουσιώδη πατριωτικὸ τόνο θὰ προσπαθῆσῃ κατόπιν νὰ ἐνθαρρύνῃ τὸν ἑλληνισμὸ νὰ ἀναλάβῃ τὸν ἱστορικό του ρόλο μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου (*Ἀπομνημονεύματα ποιητικὰ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ πολέμου*, 1857). Ὡς τὶς τελευταῖες μέρες του ὁ ποιητής, ἄρρωστος καὶ πένης, συνεχίζει νὰ στιχουργεῖ καὶ νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὴ σύνθεση ἱστορικῶν συγγραμμάτων, σύμφωνα μὲ μαρτυρίες συγχρόνων του, ποὺ ὡστόσο δὲν ἔχουν ἐπιβεβαιωθεῖ. Ὁ Queux de St. Hilaire⁵ ἀναφέρεται σ' ἓνα ἐκτενέστατο ποιητικὸ ἔργο ποὺ ἐτοίμαζε ὁ Σουτσοῦς μὲ θέμα τὸν «πόλεμο τῆς Κριμαίας, αἰτία καὶ συνέπειες» καὶ τὸ ὁποῖο μετέφραζε στὰ γαλλικὰ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Jules Roussy. Ἐξάλλου ὁ βιογράφος του Ε. Ἰωαννίδης σημειώνει ὅτι ὁ Σουτσοῦς πῆγε στὸ Παρίσι γιὰ νὰ ἐκδώσῃ τὸ «Ποιητικὸν Κοσμόγραμμα», ἔπος μὲ ὀκτῶ χιλιάδες στίχους καὶ πεζὴ γαλλικὴ μετάφραση,⁶ ἐνῶ ὁ Ἄγγελος Βλάχος ἀναφέρει ὅτι, στὴν ἴδια πόλη, ἀσχολήθηκε μὲ τὴ σύνθεση μακρᾶς «Ἱστορίας τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων», τὴν ὁποία ἴσως δὲν ἄρχισε κἀν νὰ γράφει.⁷ Πῶς συγκεκριμένη εἶναι ἡ εἰδήση ποὺ καταγράφεται στὴν ἐφημερίδα *Ἡλιος* (11 Μαΐου 1856, σ. 4) σὲ ἄρθρο ὅπου ἀπαριθμεῖται ἡ ἐργογραφία του: «Τῷ 1852 καὶ 1853 συνέγραψε τὴν ἔτι ἀτύπωτον ἱστορίαν τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τοῦ 1453 μέχρι τοῦ 1821», ἔργο ποὺ ὡς τώρα δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ.⁸ Οἱ πληροφορίες, ὅπως βλέπουμε, εἶναι ἀσαφεῖς καὶ συγκεχυμένες ὅλες,

5. Στὴ μελέτη του «Alexandre Soutzos, le poète national de la Grèce moderne. Sa vie et ses œuvres», *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des Etudes grecques*, 8 (1874), 432-434, σημειώνει ὅτι ἀντλεῖ τὴν πληροφορία του ἀπὸ φιλολογικὸ ἄρθρο τοῦ Jules Roussy στὴν ἐφημερίδα *Union* (31 Ὀκτωβρίου 1863), προσθέτοντας ὅτι δὲν βρῆκε πουθενὰ ἄλλου μνεῖα αὐτοῦ τοῦ τελευταίου, ὅπως τὸ χαρακτηρίζει, ἔργου τοῦ Σουτσοῦ.

6. Ἀλέξανδρον Σουτσοῦ Πανόγραμμα τῆς Ἑλλάδος μετὰ Συνοπτικῆς βιογραφίας τοῦ Ἑθνικοῦ ποιητοῦ. Ὑπὸ Ε. Ἰωαννίδου, Ἐκδίδεται τὸ Δεύτερον, Ἐν Ἐρμούπολει 1875, σ. κθ'.

7. Ἀλέξανδρος Σουτσοῦς, Βιβλιοθήκη τῆς Ἑστίας, ἀρ. 5. Γραφεῖον τῆς Ἑστίας, 1877, σ. 29.

8. Βλ. Γιάννης Λέφας, Ὁ Ἀλέξανδρος Σουτσοῦς καὶ οἱ ἐπιδράσεις τοῦ ἔργου του στοὺς συγχρόνους του, Ἀθήνα 1979, σ. 76.

όμως, μαρτυρούν για την πρόθεση και την επιμονή του συγγραφέα να ασχοληθεί με συνθέματα ιστορικού περιεχομένου.

Ωστόσο, οι βιογράφοι και οι κριτικοί, παλαιότεροι ή μεταγενέστεροι, κατά την παρουσίαση και αποτίμηση του έργου του, δεν φαίνεται να έδωσαν μεγάλη βαρύτητα στην ιστοριογραφική κλίση του 'Αλέξανδρου Σούτσου, ούτε οδηγήθηκαν να τον συγκαταλέξουν ανάμεσα στους ιστοριογράφους της εποχής του· ο έντονος σατιρικός του οίστρος εκάλυψε πάντοτε αυτήν του την όψη και οι ιστοριογραφικές του επιδόσεις αντιμετώπιστηκαν κατά κανόνα στο επίπεδο της δημοσιογραφίας ή της χρονογραφίας. Το πρωτόλειό του, ή 'Ιστορία του (*Histoire de la Révolution grecque*) για το οποίο θα γίνει εκτενέστερος λόγος στη συνέχεια, απαριθμείται, βέβαια, ανάμεσα στα συγγράμματα που πραγματοποιήθηκαν αποκλειστικά την 'Ελληνική 'Επανάσταση· ωστόσο, η μεία του έργου αυτού είναι συνήθως φευγαλέα, ένιστε, μάλιστα, χωρίς κανέναν ειδικότερο κριτικό σχολιασμό. Το ίδιο συμβαίνει και για την όλη στάση του απέναντι στην ιστορία και την πίστη του στην αξία της ως προς τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης. Οι προσπάθειες συμμετοχής του στις έλληνικές ιστοριογραφικές επιδόσεις του μεσοπυγού 19ου αιώνα δεν αποτέλεσαν αντικείμενο συστηματικότερων προσεγγίσεων, ούτε και έχει γίνει λόγος για τὰ ιστοριοδικά του ενδιαφέροντα και γενικότερα για τις επιδράσεις που δέχθηκε και τις επιρροές που άσκησε επάνω του, προς την κατεύθυνση του ιστοριογραφισμού, τὸ εκάστοτε περιβάλλον στο οποίο έζησε, εκπαιδεύθηκε και διαμορφώθηκε. Τὸ ενδιαφέρον τῶν μελετητῶν έχει ως τώρα επικεντρωθεῖ στο ποιητικό του έργο, κυρίως τὸ σατιρικό, και πῶς αὐτὸ επενέργησε στην πολιτική πράξη.

Ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, σκιαγραφώντας με λεπτὲς πινελιές και πολὺ-πλευρὲς προσεγγίσεις τὰ περιβάλλοντα αὐτά, προσπάθησε νὰ κατανοήσει τὴν ιδιοσυγκρασία και τὴν προσωπικότητα τοῦ 'Αλέξανδρου Σούτσου και νὰ συλλάβει τὴν ιδιαιτερότητα τοῦ χαρακτήρα και τῆς προσφοράς του. «'Αφοῦ δὲν ἦταν ποιητής, ποιά ἐστάθηκε ἡ ἀναμφισβήτητη γοητεία του ἐπάνω στα πλήθη τῆς εποχῆς, και τί τοὺς προσέφερε, ἀφοῦ δὲν τοὺς προσέφερε ποίηση;» θὰ ἀναρωτηθεῖ. Μὰ τὴν ἀπάντησή τὴν εἶχε ἤδη δώσει λίγο παραπάνω: «'Ενας κόσμος ὀλόκληρος ἀναδεύεται με τὰ κινήματα τοῦ Σούτσου, ἐνὸς ὀλόκληρου κόσμου συνείδηση κατασταίνεται ὁ Σούτσος με τοὺς στίχους του. Και ὅλα αὐτὰ γίνονται πράξη, γίνονται συναίσθημα, γίνονται ἱστορία, γίνονται λογοτεχνία». ⁹ 'Αλλὰ και ὁ Δημαρᾶς,

9. Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὁ.π., σ. 245.

ἀκόμα, παρόλο που περιλαμβάνει στην εικόνα αυτή τὸν χῶρο τῆς ἱστορίας, ἔταν ἀναφέρεται στὴν *Histoire de la Révolution grecque* πού ἐπιδιώκει νὰ ἀναδείξει τοὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνες, ὅπως γράφει, ἡ μόνη κρίση πού διατυπώνει σχετίζεται μὲ τὴ σατιρική ἔφεση τοῦ συγγραφέα της: τὸ στοιχεῖο τῆς σάτιρας, κι ἂν ἀκόμα μπορεῖ νὰ ἀνιχνευθεῖ στὸ κείμενο τῆς 'Ἱστορίας, «εἶναι ἀνεπαίσθητο».¹⁰

Ὁ Ἀλέξανδρος Σούτσος, λοιπόν, ὅπως ἤδη ἔχει ἀναφερθεῖ, ἀγράφει ἱστορία» μὲ τὴν πολλαπλὴ σημασία τῆς ἔκφρασης αὐτῆς. Μὲ τὴ ζωὴ του τὴν ἴδια, μὲ τὴ συμμετοχὴ του στὸν δημόσιο βίο. Ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ γραφίδα του, μὲ τοὺς στίχους ἢ τὴν πεζογραφία του προσπαθεῖ ν' ἀναποκριθεῖ στὸν ἱστορισμὸ τῆς ἐποχῆς, στὰ αἰτήματα τοῦ σύγχρονου του ἱστοριοκρατικοῦ πνεύματος. Ἐὰν δὲν κατάφερε νὰ ξεχωρίσει σ' αὐτὸν τὸν τομέα εἶναι μιὰ ἄλλη ὑπόθεση πού δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσει τώρα ἐδῶ.

Ὅμως, ἂς πιάσουμε τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν ἀρχή, κι ἂς ἐπιστήσουμε τὴν προσοχή μας στὴν πρώτη του ἱστορικὴ σύνθεση. Μιλήσαμε γιὰ πρωτόλειο. Θὰ ἔπρεπε, ἴσως, νὰ μιλήσουμε γιὰ ἐγχείρημα, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ ἓνα γαλλόγλωσσο ἱστορικὸ σύγγραμμα, τετρακοσίων τόσων σελίδων, πού κυκλοφόρησε στὰ 1829, γραμμένο ἀπὸ ἓναν νέον ἄνδρα εἰκοσιπέντε μόλις ἐτῶν. Ἐὰν ἐξαιρέσουμε τὸν θεῖο του Ἰακωβάκη Ρίζο Νερούλο, πού ἀνήκει ἄλλωστε στὴν προηγούμενη γενιά, ὁ Ἀλέξανδρος Σούτσος μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι εἶναι ὁ πρῶτος τῆς γενιᾶς του πού σὲ πρῶμην ἡλικία ἐπιχειρεῖ νὰ δώσει μιὰ ὅσο μπορεῖ ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τοῦ Μεγάλου Ἐσσημοῦ. Προῖόν τῆς ἐποχῆς της ἡ συγγραφή αὐτῆ, θὰ λέγαμε ὅτι ἐκφράζει ποικιλότροπα τὴν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα, ἐνῶ, συνάμα, σηματοδοτεῖ τὸν ψυχισμό καὶ τὴν ὅλη μετέπειτα πνευματικὴ πορεία τοῦ συγγραφέα της. Καὶ πρῶτα-πρῶτα τὸ φιλελληνικὸ ρεῦμα ὅπου συνταιριάζεται ὁ κλασικισμὸς τοῦ Διαφωτισμοῦ μὲ τὸ ἀτίθασο ρομαντικὸ κίνημα μέσα στὸ ὅποιο συγκρούονται, ἀλλὰ καὶ ταυτόχρονα συμπορεύονται, ἀντίθετες πολιτικὲς ἰδεολογίες. Παράλληλα, τὴ γενικότερη στροφὴ πρὸς τὰ ἱστορικὰ ἐνδιαφέροντα πού ἀποσκοποῦσε νὰ ἱκανοποιήσει τὸ αἶτημα τῶν λαῶν γιὰ ἐθνικὴ αὐτογνωσία καὶ ἀποκατάσταση· τέλος τὴν πίστη στὴ χρησιμότητα τῆς ἱστορίας γιὰ τὴν πραγμάτωση τῶν προσδοκιῶν αὐτῶν. Ὅλα αὐτὰ μαζί, καὶ ἄλλα ἀκόμη, στοιχειοθετοῦν τὸ κοινωνικοπολιτικὸ ὑπόβαθρο τῆς διαμόρφωσης τοῦ Ἀλέξανδρου Σούτσου στὴ δεκαετία τοῦ '20 καί, μαζί μὲ τὸν φιλελεύθερο πατριωτικὸ του ἐθνουσιασμό, ἀποτελοῦν τὶς συντεταγμένες πού τὸν ὀδήγησαν στὴ μελέτῃ τῆς

10. Αὐτ., σ. 251.

έλληνικῆς ἱστορίας καὶ τὸν παρώθησαν νὰ ἐξιστορήσει τὰ συνταρακτικὰ γεγονότα τῆς πρὸ κρίσιμης καμπῆς στὴν ἱστορία τοῦ νεότερου ἑλληνισμοῦ. Θὰ μπορούσαμε ἐδῶ νὰ προσθέσουμε καὶ ἕνα ἄλλο παράγοντα, πολὺ πρὸ ὑποκειμενικό: τὸν βαθὺ συναισθηματικὸ τραυματισμὸ πρὸ τοῦ προκάλεσε ὁ θάνατος τοῦ ἀδελφοῦ του Δημητρίου στὴ μάχη τοῦ Δραγατσανίου. Σ' αὐτὸν, ἄλλωστε, ἀφιερώνει τὴν Ἱστορία του.

Μιὰ ἐνδιαφέρουσα μαρτυρία γιὰ τὴν ἱστοριογραφικὴ διαμόρφωση τοῦ Ἀλέξανδρου Σούτσου, τὴν ὁποία δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν προσέξει ἀρκετὰ οἱ βιογράφοι καὶ μελετητές του, παραδίδει ὁ παλαιὸς γνώριμος καὶ φίλος του Παναγιώτης Σοφιανόπουλος¹¹ ἀφορᾶ στὴν περίοδο τῆς δευτέρας διαμονῆς του στὸ Παρίσι (1827-1829), ὅταν ἐπέστρεψε ἐκεῖ μὲ τὸν ἀδελφὸ του Παναγιώτη γιὰ νὰ συνεχίσουν τίς σπουδές τους.¹² Σὲ ἄρθρο μὲ τίτλο «Ὁ Ἀλέξανδρος Σούτσος, Ὁ Ποιητὴς τῶν Ἑλλήνων» ὁ Σοφιανόπουλος σημειώνει ὅτι ὁ Σούτσος παρακολούθησε τότε στὴ Σορβόνη τὰ μαθήματα τῶν καθηγητῶν Γκυζώ, Βιλμαϊν καὶ Κουζέν,¹³ ἐνῶ παράλληλα εἶχε ἐπιδοθεῖ στὴ συγγραφὴ τῆς Ἱστορίας του, ἡ ὁποία ἐκδόθηκε στὸ Παρίσι, ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ, τὸ 1829.¹⁴ Εὐτυχημένη στιγμή, καθὼς φαίνεται, γιὰ τὸν νεαρὸ Ἀλέξανδρο, ἡ συνάντησή του μὲ τὴ «Φιλολογικὴ Τριανδρία» τῆς Σορβόνης. Γιατὶ μόλις τὸ 1828, μὲ τὸ ὑπορ-

11. Ἡ γνωριμία του μὲ τοὺς ἀδελφούς Σούτσους πολὺ πιθανὸ νὰ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν καιρὸ πρὸ σπουδάζαν στὸ Γυμνάσιο τῆς Χίου, στὰ 1817-1820· στὰ ἴδια χρόνια, ἂν καὶ μεγαλύτερος στὴν ἡλικία, ὁ Π. Σ. πηγαίνει στὴ Χίο γιὰ νὰ συμπληρώσει τὴν ἐκπαίδευσή του, βλ. Δ. Παλαιολογόπουλος, *Παναγιώτης Σοφιανόπουλος. Ὁ πρῶτος Ἑλληνας ὀργανιστὴς τοῦ Σοσιαλισμοῦ (1786-1856)*, Ἀθήνα 1988, σ. 33.

12. Ὁ Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς ἀποδίδει τὴ δευτέρη μετάβασή του στὸ Παρίσι στὴν ἐχθρική γιὰ τὸν ποιητὴ ἀτμόσφαιρα πρὸ εἶχαν δημιουργήσει στὸ Ναύπλιο οἱ δημοτικὲς σάτιρές του, βλ. «Esquisses de la littérature grecque moderne», *Le Spectateur de l'Orient*, 60, 10/22 Φεβρ. 1856, 383 καὶ *Histoire littéraire de la Grèce moderne*, Παρίσι 1877, τ. Β', σ. 26.

13. Ὁ Σωκράτης, 11 (1 Ἰαν. 1848), 4α: «... ἐν Σορμπόνῃ ἐπαγγέλλοντο τὴν Ἱστορίαν, πρὶν τῆς Ἰουλιανῆς μεταβολῆς, ὁ πρωθουπουργὸς Γκυζῶτος καὶ οἱ πρὸ ὀλίγου ὑπουργοὶ τῆς παιδείας, Κουζίνος καὶ Βιλμαϊνός, τῶν ὁποίων καὶ οἱ Σούτσος κ' ἡμεῖς ἐχρηματίσαμεν μαθηταὶ πολλοὺς χρόνους». Πβ. καὶ Γ. Λέφας, Ὁ Ἀλέξανδρος Σούτσος..., σ. 39.

14. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἔγινε γρήγορα γνωστὸ: τὴν ἴδια χρονιά παρουσιάζεται στὴν Ἑλληνικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ Παρισίου καὶ σχολιάζεται ἀπὸ ὀρισμένα μέλη ἕνα ἀπόσπασμά του μάλιστα δημοσιεύεται στὸ ἐνημερωτικὸ φυλλάδιό τῆς Ἑταιρείας *Bulletin de ses travaux et de ses séances* (ἀρ. 1, σ. 6). Λίγο ἀργότερα, τὸ βιβλίον κυκλοφορεῖ καὶ σὲ γερμανικὴ μετάφραση (Βερολίνο 1830).

γειο Μαρτινιάκ και την κάποια φιλελεύθερη τροπή που παίρνουν τα πολιτικά πράγματα της Γαλλίας, ξεαναδιορίζονται στις παλαιές τους θέσεις στο Πανεπιστήμιο οι François Guizot και Victor Cousin. Στο μεταξύ, έχοντας αξιοποιήσει τα χρόνια της αποκομπής τους ένασχολούμενοι με την επεξεργασία και διαμόρφωση των ιστορικών τους θεωρήσεων, τις δημοσιεύουν τώρα και τις διδάσκουν στις παραδόσεις τους. Ο φιλελεύθερος ακόμα, Γκυζώ που είχε κιόλας εκδώσει στα 1826-1827 την «Ιστορία της αγγλικής επανάστασης»,¹⁵ παραδίδει μια σειρά μαθημάτων νεότερης ιστορίας, τα όποια τυπώνονται σε χωριστά φυλλάδια κατά μάθημα, με δική του σελιδαρίθμηση το καθένα, και εκδίδονται στο τέλος σε έναιο τόμο, με κοινό τίτλο.¹⁶ Και ο Κουζέν θα κυκλοφορήσει άμεσα τα «Μαθήματα φιλοσοφίας της ιστορίας» σε δύο τόμους, τα όποια άλλωστε είχε παραδώσει και στην προηγούμενη περίοδο της διδασκαλίας του.¹⁷ «As θυμηθούμε επίσης ότι, λίγο νωρίτερα στα 1825, ο γνωστός για το φιλελεύθερο πνεύμα του, ακαδημαϊκός François Villemain συμμετέχει στη φιλελληνική φιλολογία με το ιστόρημά του «Λάσκαρις ή οι Έλληνες του 15ου αιώνα» στο όποιο ακολουθούσε το ιστορικό «Δοκίμιο» που είχε

15. Fr. P. J. Guizot, *Histoire de la Révolution d'Angleterre depuis l'avènement de Charles I, jusqu'à la restauration de Charles II*, 2 τόμ., Παρίσι 1826.

16. *Cours d'histoire moderne par M. Guizot, professeur d'histoire à la Faculté des Lettres de Paris. Histoire générale de la civilisation en Europe, depuis la chute de l'Empire romain jusqu'à la Révolution Française*, Παρίσι 1828. «Όπως φαίνεται από τη χρονολόγηση στα φυλλάδια, τα 14 μαθήματα άρχισαν στις 8 'Απριλίου 1828 και έληξαν στις 18 'Ιουλίου του ίδιου χρόνου. Στο έναρτήριο μάθημα ο Γκυζώ έκφράζει τη συγκίνησή του για τη θερμή υποδοχή που του επέφύλαξαν οι άκροατές του μετά από την περίοδο άνησυχίας, δυσκολιών και κινδύνων... και την έπταετή διακοπή των μαθημάτων του». Και καταλήγει: «Aujourd'hui nous arrivons tous, vous comme moi, avec confiance et espérance, le cœur en paix et la pensée libre...». Νά ήταν παρών άραγε ο 'Αλέξανδρος Σούτσος σ' αυτήν την όμιλία;

17. Πβ. *Cours de philosophie*, Paris, Pichon et Didier, 1828-1829 σε δύο τόμους χωρισμένους σε μαθήματα «του 1828 και 1829» και με τους ακόλουθους υπότιτλους: Vol. I: *Introduction à l'histoire de la philosophie* (1828), Vol. II: *Cours de l'histoire de la philosophie*, tome I *Histoire de la philosophie du XVIIIe s.* (στών ψευδοτίτλο: *Cours de 1829*). «As σημειωθεί ότι το αντίτυπο αυτού του τόμου στην ΕΒΕ άνήκει στον Π. Κ. 'Ηπίτη), tome II *Histoire de la philosophie du XVIIIe s. École sensualiste*. Οι εκδότες των μαθημάτων του Κουζέν στον πρόλόγό τους (βλ. tome I, σ. v-vi) επισημαίνουν τις μεθοδολογικές διαφοροποιήσεις που εισάγει ο Κουζέν στις φιλοσοφικές του θέσεις, σε σχέση με τις παραδόσεις του των ετών 1819 και 1820.

συνθέσει για την κατάσταση των 'Ελλήνων από τη μουσουλμανική κατάκτηση ως τη σύγχρονη εποχή.¹⁸

Δέν χρειάζεται, νομίζω, να τονίσουμε εδώ την φιλελληνική θέση του Βιλλμαίν· θέση που συμμερίζονται απόλυτα και οι άλλοι δύο ιστορικοί, αφού τους βρίσκουμε να την εκφράζουν εμπρακτα ως μέλη σωματείων με έντονη φιλελληνική δράση. Τῆς Société de la morale chrétienne ὁ Γκυζώ, τῆς ὁποίας χρημάτισε ἀντιπρόεδρος και πρόεδρος,¹⁹ και τῆς 'Ελληνικῆς 'Εταιρείας τοῦ Παρισιῦ, ποῦ ἰδρύεται στὰ 1828, ὁ Κουζέν.²⁰ Οὔτε νὰ θυμίσουμε ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε με πρόσωπα ποῦ, πέρα ἀπὸ τὸν ἀκαδημαϊκὸ χῶρο και τὴν ἱστοριογραφία, εἶναι ἔντονα πολιτικοποιημένα, σὲ θεωρητικὸ και πρακτικὸ ἐπίπεδο. Στὸ τέλος τῆς ἐπόμενης δεκαετίας, ὅπως εἶναι γνωστὸ, τοὺς βρίσκουμε νὰ μετέχουν ἐνεργὰ στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Γαλλίας τὴν ὁποία και ἐν πολλοῖς διαμορφώνουν. 'Ολοφάνερη εἶναι και ἐδῶ ἡ στενὴ συνάφεια τῆς ἱστοριογραφίας, τῆς ρομαντικῆς

18. *Lascares, ou les Grecs du quinzième siècle, suivi d'un Essai historique sur l'état des Grecs, depuis la conquête musulmane jusqu'à nos jours*, Paris 1825. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἐπανεκδόθηκε τὴν ἴδια χρονιά και στὰ γαλλικὰ και στὰ γερμανικὰ, ἐνῶ ἀκολούθησαν στὰ ἐπόμενα χρόνια ἄλλες ἐκδόσεις και μεταφράσεις, βλ. Λουκία Δρούσια, *Philhellenisme. Ouvrages inspirés par la guerre de l'Indépendance grecque, 1821-1833. Répertoire bibliographique*, Ἀθήνα 1974, ἀρ. 793, 794, 795, 1079-1081, 1082-1083, 1326, 1329-1330 και γιὰ τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση Γκίνης-Μέξας, 'Ελληνικὴ Βιβλιογραφία, τ. Β', ἀρ. 4604.

19. Pierre Rosanvallon, *Le moment Guizot*, Gallimard 1985, σ. 405. Γιὰ τὴν φιλελληνικὴ δράση τῆς Société αὐτῆς και τῶν φιλελληνικῶν ἐπιτροπῶν τῆς βλ. 'Ιωάννης Δημάκης, «La Société de la morale chrétienne de Paris et son action en faveur des Grecs lors de l'insurrection de 1821», *Balkan Studies*, 7 (1966), 27-48.

20. Βλ. Κατάλογο μελῶν στὸ φυλλάδιο: Société hellénique instituée à Paris, pour la propagation des Lumières en Grèce. *Bulletin*, ὁ.π., σ. 29 και 33· ἐπίσης Στ. Καρατζάς, «Η "Ελληνικὴ 'Εταιρεία" τοῦ Παρισιῦ», 1828-1931, περιοδικὸ 'Ἀντί, περ. Β', τχ. 41, 20 Μαρτίου 1976, 'Αφιέρωμα στὸ 1821, σ. 22-26 (ἄρθρο ποῦ ἀναδημοσιεύεται σὲ μετάφραση ἀπὸ τὸ περιοδικὸ *France-Grèce*, φθινόπωρο 1952) και Δημήτρης Ν. Παντελοδήμος, 'Η συμβολὴ τῆς «'Ελληνικῆς 'Εταιρείας» τοῦ Παρισιῦ στὴν πολιτικὴ και κοινωνικο-οικονομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, 1828-1830, Ἀθήνα 1987, σ. 55-73. Καὶ στὸν Βιλλμαίν και στὸν Κουζέν ἔγινε πρόταση νὰ καταλάβουν τὴ θέση τοῦ ἀρχιπροέδρου», δηλαδὴ τοῦ ἐπίτιμου προέδρου (président honoraire). 'Ο πρῶτος, ἀλλύστα, ἐλέγχτηκε στὴ θέση αὐτῆ, ἀλλὰ προτίμησε νὰ παραμενεῖ ὡς ἀπλὸ μέλος τῆς 'Εταιρείας, βλ. Δ. Παντελοδήμος ὁ.π., σ. 17 και 81. 'Ας σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι ὁ 'Αλ. Σοῦτσος συγκαταλέγεται μετὰ τὸ χαρακτηρισμὸ «littérateur grec, etc.» στὸν Κατάλογο τῶν μελῶν στὸ *Bulletin*, ἐνῶ δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο μετὰ τὸν ἀδελφὸ του Παναγιώτη, τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου ἀπουσιάζει ἀπὸ τοὺς προαναφερθέντες Κατάλογους.

ιστοριογραφίας με την πολιτική ζωή, όπως έχει συχνά διαπιστωθεί.²¹ Συνάφεια που βίωσαν από κοντά και οι αδελφοί Σουτσοί, ήδη από την πρώτη τους παραμονή στο Παρίσι και ασφαλώς κατέγραψαν στη συνείδησή τους.

“Όμως η καταγραφή αυτή δεν λειτουργεί και για τους δύο αδελφούς κατά τον ίδιο τρόπο. Όταν αποφασίζουν να συμμετάσχουν στον κοινό εθνικό αγώνα με τη γραφίδα τους, ο «λυρικός» Παναγιώτης συνθέτει γαλλικές Ώδές,²² ενώ ο Άλέξανδρος ο «άνυποχώρητος μαχητής» — όπως θα τον γνωρίσουμε αργότερα— αναλαμβάνει ένα βαρύτερο έργο. Επιλέγει να συγγράψει ένα έργο ιστορικού περιεχομένου, για να αποκαταστήσει την αλήθεια, να ανασκευάσει τις ανακρίβειες και να διορθώσει τα λάθη που έγραψαν πριν από αυτόν —των ξένων δηλαδή— τα σχετικά με τον ελληνικό αγώνα. Συνάμα επαγγέλλεται ότι «θα αφιερώσει την πένα του στην αλήθεια» με αντικειμενικότητα και αμεροληψία.²³ Για να γίνει πιο πειστικός αναφέρεται στην επίμονη δραστηριοποίησή του για αυθεντική τεκμηρίωση. Και πρώτα-πρώτα στον πλούτο του τεκμηριωτικού υλικού που έχει συγκεντρώσει, στις επιτόπου επίσκεψεις για να άντλήσει από τις ίδιες τις πηγές, στην απ’ ευθείας ενημέρωση από τους πρωταγωνιστές. Άλλά ενώ φροντίζει να πληροφορεί τον αναγνώστη για τις προφορικές πηγές του ή, ακόμα, παραθέτει σε ύποσημείωση δόκλιρα κείμενα εγγράφων στα όποια στηρίζεται, από μια πρώτη προχειρη παραβολή φαίνεται να χρησιμοποιεί χειρόγραφες και έντυπες πηγές για τις όποιες δεν κάνει καθόλου λόγο. Παράδειγμα το πολυσυζητημένο χειρόγραφο των Άπομνημονευμάτων που έχει αποδοθεί στον αδελφό του Άλέξανδρου Ύψηλάντη, Νικόλαο.²⁴

21. Πβ. Κ. Θ. Δημαράς, *Κ. Παπαρηγόπουλος. Η εποχή του — Η ζωή του — Το έργο του*, Αθήνα 1986, κεφ. 1: Πολιτική και ιστορία.

22. *Odes d'un jeune Grec suivies de six chants de guerre écrits en vers par le même auteur et traduits en prose française*, Παρίσι 1828. Η συλλογή κυκλοφόρησε άνωνυμα· το όνομα του ποιητή βρίσκεται στην επιστολή τής 21 Μαρτίου 1828 προς τον Jules David, άλλοτε δάσκαλό του στο Γυμνάσιο τής Χίου, όπου υπογράφει ως Panago Soutzo, βλ. σ. 1-6.

23. Alexandre Soutzo, *Histoire de la Révolution grecque*, Paris, Firmin Didot, 1829, σ. 3.

24. Πβ. *Mémoires du prince Nicolas Ypsilanti publié par le Dr D. Gr. Kambouroglous*, Athènes-Paris, χ.χ., και Άπομνημονεύματα του πρίγκιπος Νικολάου Ύψηλάντη. Μετάφραση, προλεγόμενα και σχόλια: Έλευθέριος Μωραϊτίνης-Πατριαρχάας, Κέδρος, 1986, όπου εξετάζεται διεξοδικά το πρόβλημα τής ταύτισης του συγγραφέα του χειρογράφου.

“Όμως, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προχωρήσουμε τῶρα ἐδῶ σὲ τόσο ἀναλυτικὲς προσεγγίσεις, οὔτε γι’ αὐτὸ τὸ πρῶτο σύγγραμμα, ἀλλὰ οὔτε καὶ σχετικὰ μὲ ἄλλα κείμενα του γιὰ τὰ ὁποῖα ἔγινε λόγος στὴν ἀρχή. Ἐνωῶ τὶς συγγραφές —πρόλογοι, ἄρθρα σὲ συνέχειες στὶς ἐφημερίδες καὶ ἄλλα τμήματα συγγραμμάτων, ποὺ ἔχουν ὥστόσο ἀποσπασματικὸ χαρακτήρα ἱστορικῆς ἀφήγησης— καὶ κυρίως τὰ πυκνογραμμένα ἱστορικὰ σημειώματα ποὺ συνοδεύουν, σχεδὸν σὲ κάθε περίπτωσι, τὴν ποιήσή του— μὲ ἀντικείμενο, φυσικά, τὴν ἐπεξήγηση τῶν γεγονότων ἢ τῶν ὑπαινιγμῶν ποὺ ἐμπεριέχουν οἱ στίχοι, ἀλλὰ συχνὰ μὲ διευρυμένη ἐμβέλεια καὶ πληροφόρηση. Σημειώματα ποὺ ἀποτελέσαν καὶ ἀποτελοῦν ἀκόμα χρήσιμες καὶ συχνὰ χρησιμοποιοῦμενες, ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές, πηγές ἱστορίας. Ἐδῶ περιορίζομαι νὰ σημειώσω ὅτι οἱ μεταγενέστεροι ἐκδότες τῶν ποιητικῶν του συνθεμάτων, ἰδιαιτέρα ὅσοι τὰ δημοσίευσαν σὲ τόμους Ἀπάντων, κατὰ κανόνα δὲν συμπεριέλαβαν τὶς πολὺτιμες αὐτὲς γιὰ τὴν ὅλη εἰκόνα τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τοῦ Σούτσου ὑποσημειώσεις, στερώντας κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπο ἀπὸ τὰ ποιητικὰ του κείμενα τὴν ἱστορικὴ ὀπτικὴ ποῦ, καθὼς πιστεύουμε, ἤθελε ὁ ἴδιος νὰ ἔχουν.²⁵ Ἔτσι, οἱ ποιήσεις του ἔγιναν μὲ τὸν καιρὸ ἀντικείμενο αἰσθητικῆς κρίσεως μόνο καὶ, ἴσως, τὸ γεγονός αὐτὸ νὰ συνετέλεσε σὲ κάποιον βαθμὸ ὥστε νὰ χάσουν τὸ ἐνδιαφέρον ἢ τὴν ὅποια ἀποδοχὴ εἶχαν διατηρήσει.

“Ὅσο γιὰ τὴν Ἱστορία του, θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι χρησίμευσε συχνὰ ὡς πρωτογενὴς πηγή στοὺς μεταγενέστερους ἱστορικούς, ποὺ ἀντλήσαν ἀπὸ τὴν πληροφόρησή του εἰδήσεις μὴ μαρτυρούμενες σὲ ἄλλα κείμενα. Τὴν ἀπήχησι τῆς Ἱστορίας στὸν τόπο μᾶς δίνει στὰ 1863 τὸ ἄρθρο τοῦ Κ. Δ. Σούτσου ποὺ ἀναπαράγει τὴν προφορικὴ μνήμη. Ὁ Κ. Δ. Σούτσος δὲν εἶχε διαβάσει τὸ βιβλίον, λόγω τῆς σπανιότητάς του, ἀλλὰ μεταφέρει ὅσα ἤκουσε ἀπὸ «ἀξιόπιστους ἀνθρώπους»: ὅτι, δηλαδή, τὸ σύντομο, ὅπως τὸ χαρακτηρίζει, ἀλλὰ ἀρκετὰ περικεκτικὸ αὐτὸ σύγγραμμα διακρινόταν γιὰ τὰ πατριωτικὰ αἰσθήματα καὶ τὴν καλὴ πίστη τοῦ συγγραφέα, ὅπως καὶ γιὰ τὸ γλαφυρὸ γαλλικὸ του ὕφος. Ἐπίσης, ὅτι συνετέλεσε σημαντικὰ «νὰ διεγείρῃ τὰς ὑπὲρ τῆς κινδυνευούσης Ἑλλάδος συμπαιθείας τοῦ μεγάλου καὶ φιλελευθέρου γαλλικοῦ ἔθνους». ²⁶ Ὁ Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, ἀπὸ τῆ μεριά του, ἀν καὶ χαρακτηρίζει,

25. Στὴν περίπτωσι τῆς δευτέρας ἐκδοσεως τοῦ *Περιπλανωμένου*, τῆς ὁποίας τὴν ἐπιμέλεια εἶχε ὁ ἴδιος ὁ ποιητής, ἔχουν μὲν ἀφαιρεθεῖ οἱ ὑποσημειώσεις, ἀλλὰ ἔχει προταχθεῖ ἐκτενὴς πρόλογος ποὺ δίνει αὐτὴν τὴν ἱστορικὴ προοπτικὴ τῶν ὑποσημειώσεων.

26. Βλ. *Χρυσάλλης*, Α', 15 Μαρτίου 1863, ἀρ. φ. 6, σ. 163.

σέ ένα σημείο τῆς Ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας του, τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Σούτσου ὡς «ἐξαιρετικὸ» στὸ κεφάλαιο ὅπου πραγματεύεται τοὺς ἱστορικοὺς τῆς νεότερης Ἑλλάδας, παρόλο ποὺ ἀσφαλῶς θὰ γνώριζε τὴ σχετικὴ ἄποψη τοῦ Σατωβριάν, ἀποφαινεται πὼς ἡ Ἱστορία τοῦ Σούτσου ἀποπνέει τὴν ποίηση καὶ ἀγγίζει περισσότερο ἀπὸ μιὰ πλευρὰ τὴν μυθιστορία». ²⁷ Μά, διαβάζοντας κανεὶς σήμερα τὸ μυθιστόρημα τοῦ Σούτσου *Ὁ Ἐξόριστος*, θὰ μπορούσε νὰ ἰσχυριστεῖ κάτι παρόμοιο, ἀλλὰ σὲ ἀντίθετη κατεύθυνση: ὅτι τὸ μυθιστόρημά του αὐτὸ ἀγγίζει πολὺ τὴν ἱστοριογραφία!

Ἄς κλείσουμε, ὥστόσο, τὴν πρώτη μας αὐτὴ προσέγγιση στὸ ἱστοριογραφικὸ ἔργο τοῦ Σούτσου μὲ τὰ λόγια τοῦ Σατωβριάν, ἔτσι γιὰ νὰ ἰκανοποιήσουμε τὴν ἐπιθυμητὴ ὑστεροφημία τοῦ ποιητῆ νὰ λογίζεται καὶ ὡς ἱστοριογράφος. «Ἐνδοξε νεανία!» τοῦ γράφει στὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς μὲ τὴν ὁποία εὐχαριστεῖ τὸν Σούτσο γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ συγγράμματός του, «ἐνδοξε νεανία, ὁ ἱστορικὸς κάλαμός σου ἔχει γοργόν τι τοῦ Τακίτου καὶ ὑψηπέτες τι τοῦ Σαλλουστίου». ²⁸ Ἀσφαλῶς μιὰ τέτοια ρομαντικὴ ἀποσπορφή θὰ πρέπει νὰ ἰκανοποίησε τὸν νεαρὸ συγγραφέα — ποὺ ἄλλωστε εἶχε προτάξει στὴ σελίδα τίτλου τοῦ βιβλίου του ἓνα χωρίο τοῦ Σαλλουστίου ²⁹— καὶ νὰ τὸν ἀντάμειψε γιὰ τοὺς κόπους του.

27. Ραγκαβῆς, ὁ.π., τ. Β', σ. 22 καὶ τ. Α', σ. 194 ἀντίστοιχα. Ὁ Ραγκαβῆς διατηρεῖ ἐδῶ τοὺς ἴδιους χαρακτηρισμοὺς γιὰ τὴν Ἱστορία τοῦ Ἄλ. Σούτσου, τοὺς ὁποίους εἶχε διατυπώσει καὶ ἀρχικὰ, πβ. «Esquisses de la littérature grecque moderne», *Le Spectateur de l'Orient*, 60, 10/22 Φεβρ. 1856, καὶ 46-47, 25 Ἰουλίου/6 Αὐγ. 1855 ἀντίστοιχα.

28. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Chateaubriand δημοσιεύεται σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση στὴν ἐφημερίδα τοῦ Παναγιώτη Σούτσου *Ἥλιος*, 28 Φεβρ. 1859, πβ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ὁ Chateaubriand στὴν Ἑλλάδα», ἀνὰτ. ἀπὸ *Νέα Ἑστία*, Χριστούγεννα 1968 καὶ τώρα στὸν τόμο *Ἑλληνικὸς Ρομαντισμὸς*, ὁ.π., σ. 265 καὶ 549. Τὴν ἀναδημοσιεύει ὁ Ε. Ἰωαννίδης στὴ συνοπτικὴ βιογραφία τοῦ ποιητῆ, τὴν ὁποία προτάσσει στὴ δευτέρη ἐκδόση τοῦ ἔργου *Πανόραμα τῆς Ἑλλάδος* (βλ. σημ. 6), σ. ιε'-ισ', μὲ χρονολογία 20 Αὐγούστου 1827, ἡ ὁποία προκαλεῖ ὀρισμένα ἐρωτηματικά, ἀφοῦ σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Π. Σούτσου ὁ ἀδελφός του «Τῷ ἔτει 1828 συνέγραψε Γαλλιστὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως», *Ἥλιος*, 65, 11 Μαΐου 1856. Καὶ ὁ Π. Σοφιανόπουλος (βλ. σημ. 11), μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Ἄλ. Σούτσος ἐπιδέθηκε στὴ συγγραφὴ τῆς Ἱστορίας του στὸ Παρίσι κατὰ τὴ δευτέρη διαμονὴ του ἐκεῖ, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ 1827 ἕως τὸ 1829, ὅταν δημοσιεύθηκε τὸ ἔργο του. Ἴσως πρόκειται γιὰ λάθος τῆς ἀναδημοσίευσής· δὲν μπόρεσα νὰ συμβουλευθῶ τὸ σχετικὸ τεῦχος τοῦ *Ἥλιου*.

29. *De Coniratione Catilinae* III. 2.